

OD ISTOG PISCA

101 HEROJ SVETSKE ISTORIJE
STALJIN: DVOR CRVENOG CARA
PISMA KOJA SU PROMENILA SVET
GOVORI KOJI SU PROMENILI SVET
JERUSALIM

SAJMON SIBAG
MONTEFJORE

KATARINA
VELIKA *i*
POTEMKIN

MOĆ, LJUBAV
I RUSKO CARSTVO

Preveo
Nenad Dropulić

■ Laguna ■

Naslov originala

Simon Sebag Montefiore

POTEMKIN

Prince of Princes

Copyright © Simon Sebag Montefiore 2000, 2016
‘First published by Weidenfeld & Nicolson, an imprint
of The Orion Publishing Group, London’.

Translation copyright © 2023 za srpsko izdanje, LAGUNA

Posvećeno Santi

Sadržaj

Ilustracije	11
Izjave zahvalnosti	15
Posebne napomene	21

PREDGOVOR: Smrt u stepi	23
-----------------------------------	----

PRVI DEO: POTEKIN I KATARINA, 1739–1762.

1. Dečak iz provincije	39
2. Gardista i velika kneginja: Katarinin prevrat.	64
3. Prvi susret: caričin smeli udvarač	86

DRUGI DEO: ZBLIŽAVANJE, 1762–1774.

4. Kiklop	109
5. Ratni heroj	123
6. Najsrećniji čovek na svetu	148

TREĆI DEO: ZAJEDNO, 1774–1776.

7. Ljubav	167
8. Moć	185

9. Brak: gospođa Potemkina	204
10. Slomljeno srce i razumevanje.	224

ČETVRTI DEO: STRASTVENO
PARTNERSTVO, 1776–1777.

11. Njeni miljenici	241
12. Njegove sestričine	268
13. Vojvotkinje, diplomate i šarlatani	282

PETI DEO: KOLOS, 1777–1783.

14. Vizantija	309
15. Sveti rimski car.	321
16. Tri braka i kruna	339
17. Potemkinov raj: Krim	351

ŠESTI DEO: SAVLADAR, 1784–1786.

18. Car juga	377
19. Britanski Arapi i čečenski ratnici.	408
20. Anglomanija: Bentamovi u Rusiji i Car vrtova	422
21. Beli crnac	446
22. Jedan dan u životu Grigorija Aleksandroviča.	469

SEDMI DEO: VRHUNAC, 1787–1790.

23. Pozorište čudesa	499
24. Kleopatra	516
25. Amazonke	534
26. Jevrejski kozaci i američki admirali: Potemkinov rat	551
27. Spasavaj se ko može: osvajanje Očakova	574
28. Moji uspjesi su tvoji	592
29. Neodoljiv i svirep: Sardanapal	610
30. More krvi: Izmail	635

OSMI DEO: POSLEDNJI BAL, 1791.

31. Lepa Grkinja	649
32. Karneval i kriza	660
22. Poslednje putovanje	678
POGOVOR: Život posle smrti	687
Spisak likova	709
Mape.	713
Porodična stabla	717

ILUSTRACIJE

Johan Baptist fon Lampi (1751–1830), *Serenissimus* knez Grigorij Potemkin, Ermitaž, Sankt Peterburg, Rusija, fotografija N. J. Bolotine.

Vigilijus Eriksen (1722–1782), Katarina Velika 1762, Musée des Beaux-Arts, Chartres, France, Lauros-Giraudon/Bridgeman Art Library.

R. Brompton, grofica Aleksandra Branicka, muzej dvorca Alupka, Ukrajina, autorova fotografija.

Stepan Semjonovič Šukin (1762–1828), portret Pavla Prvog iz 1796–1797, Ermitaž, Sankt Peterburg, Rusija/Bridgeman Art Library.

Potemkinove palate.*

Mihail Šibanov (najplodniji 1783–1789), portret Katarine Druge u putnoj odeći, 1787. (ulje na platnu), Državni ruski muzej, Sankt Peterburg, Rusija/Bridgeman Art Library.

* Potemkinove palate: Taurida, autorova fotografija; Aničkov, autorova zbirka; Ostrovki, autorova zbirka; Bablovo, autorova fotografija; Jekaterinoslav, autorova fotografija; Nikolajev, Državni istorijski muzej Nikolajeva, autorova fotografija; Herson, Državni istorijski muzej Hersona, autorova fotografija.

Aleksander Roslin, portret feldmaršala Potemkina, ljubaznošću zbirke „West Wycombe“ ser Edvarda Dašvuda, fotografija ser Edvarda Dašvuda.

Potemkinov potpis.

Johan Baptist fon Lampi (1751–1830), Katarina Velika 1793, Ermitaž, Sankt Peterburg, Rusija/Bridgeman Art Library.

Johan Baptist fon Lampi (1751–1830), portret kneza Grigorija Potemkina-Tavričkog, oko 1790, Ermitaž, Sankt Peterburg, Rusija/Bridgeman Art Library.

Spomenici uz put, obeležja mesta Potemkinove smrti, autorova fotografija.

Tabla s objavom Potemkinove smrti, autorova fotografija.

Kapak u crkvi Svete Katarine u Hersonu, Ukrajina, iznad Potemkinovog groba, autorova fotografija.

Potemkinov kovčeg, crkva Svete Katarine, Herson, Ukrajina, autorova fotografija.

Uništena crkva u Potemkinovom rodnom selu Čižovu, Rusija, fotografija iz autorove zbirke.

Potemkin u uniformi dvorskog gardiste, zbirka V. S. Lopatina.

Potemkinova majka Darja Potemkina, Ruski portreti velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, fotografija objavljena ljubaznošću Britanske biblioteke.

Jevgraf Čemesov, carica Jelisaveta, kći Petra Velikog, gravira, zbirka fotografija Weidenfeld & Nicolson.

Velika kneginja Katarina s mužem Petrom i sinom Pavlom, zbirka fotografija Weidenfeld & Nicolson.

Feldmaršal Petar Rumjancev u Bici kod Kagula, 1770, zbirka fotografija Weidenfeld & Nicolson.

Grigorij Orlov, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.

Aleksej Orlov, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.

Katarina i Potemkin u njenom budoaru, autorova zbirka fotografija.

D. G. Levicki, Aleksandar Lanski, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.

- Mihail Šibanov, grof Aleksandar Dmitrijev-Mamonov, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.
- Kneginja Varvara Golicina, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.
- Angelika Kaufman, grofica Jekaterina Skavronska sa kćeri, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.
- E. Viže-Lebren, kneginja Tatjana Jusupova, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.
- Johan Baptist fon Lampi (1751–1830), portret Jekaterine Samojlove, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.
- Elizabet Čadli, vojvotkinja od Kingstona, autorova zbirka fotografija.
- Susret Jozefa Drugog i Katarine Druge 1787, zbirka fotografija Weidenfeld & Nicolson.
- Šarl-Žozef, princ de Linj, autorova zbirka fotografija.
- V. L. Borovikovski, Katarina u šetnji parkom u Carskom selu, zbirka fotografija Weidenfeld & Nicolson.
- Juriš na tursku tvrđavu Očakov 1788, Državni oblasni istorijski muzej Odese, fotografija Sergej Bereninič, autorova zbirka fotografija.
- Grod Aleksandar Suvorov, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.
- Pozivnica za Potemkinov bal u Tauridskom dvorcu, 1791, Državni oblasni istorijski muzej Odese, fotografija Sergej Bereninič, autorova zbirka fotografija.
- Johan Baptist fon Lampi (1751–1830), portret kneginje Jekaterine Dolgoruke, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.
- Johan Baptist fon Lampi (1751–1830), grofica Sofija Potocka, *Ruski portreti* velikog kneza Nikolaja Mihailoviča, objavljeno ljubaznošću Britanske biblioteke.

Johan Baptist fon Lampi (1751–1830), Platon Zubov, zbirka fotografija Weidenfeld & Nicolson.

Potemkinova smrt, 1791, Državni oblasni istorijski muzej Odese, fotografija Sergej Bereninič, autorova zbirka fotografija.

Potemkinova sahrana, zbirka fotografija Weidenfeld & Nicolson.

IZJAVE ZAHVALNOSTI

Tokom mnogih meseci i hiljada pređenih kilometara pomagali su mi brojni ljudi, od bračnog para pčelara u Potemkinovom rodnom mestu pored Smolenska do profesora, arhivara i kustosa iz Peterburga, Moskve, Pariza, Varšave, Odese i Jašija u Rumuniji.

Najveću zahvalnost dugujem izuzetnim naučnicima. Za ovu knjigu nadahnula me je Izabel de Madarijaga, profesor emeritus slovenskih studija Londonskog univerziteta i vodeći zapadni stručnjak za doba Katarine Velike. Njeno uticajno delo *Rusija u doba Katarine Velike* promenilo je način proučavanja ove vladarke. Veoma je cenila izuzetnu Potemkinovu ličnost i njegov odnos s Katarinom i izjavila je da mu je neophodan biograf. Tokom rada pomagala mi je idejama, predlozima i savetima. Iznad svega moram da joj zahvalim na uredničkom radu i ispravkama tokom sastanaka koje je vodila s vedrim autoritetom i intelektualnom strogošću same carice, na koju umnogome i podseća. Na kraju rada uvek sam iscrpljen bio ja, a ne ona. Radujem se što sam mogao da u njeno ime položim venac na Potemkinov zapušteni grob u Hersonu.

Moram da se zahvalim i Aleksandru Borisoviču Kamenskom, profesoru ruske istorije srednjeg i ranog novog veka na Ruskom državnom univerzitetu za društvene nauke u Moskvi i uglednom

stručnjaku za Katarinu Veliku bez čije mudrosti, šarma i praktične pomoći ove knjige ne bi bilo. Duboko sam zahvalan i Vjačeslavu Sergejeviču Lopatinu, koji bolje nego iko poznaje arhive i veliko-dušno je sa mnom podelio to znanje; Lopatin i njegova supruga Nataša bili su izuzetno gostoljubivi tokom mog boravka u Moskvi. I on je pročitao knjigu i dao mi korisne primedbe.

Zahvaljujem profesoru Džonu T. Aleksanderu na odgovorima na brojna pitanja i profesoru Jevgeniju Viktoroviču Anisimovu koji mi je mnogo pomogao tokom boravka u Peterburgu. Saveti Džordža F. Džusberija o Potemkinovim vojnim podvizima veoma su me prosvetlili. Hvala profesoru Dereku Bilsu na velikoj pomoći u vezi s Jozefom Drugim, a naročito u vezi s tajnom čerkeskih robinja. Treba da spomenem da su on i profesor Tim Blaning, obojica s koledža Sidni Saseks u Kembridžu, bili mentori čija su neodoljiva predavanja o prosvetljenom apsolutizmu, u moje studentsko doba, položila temelje za ovu knjigu. Moram da naglasim da sam obilno koristio tri nedavno objavljena rada – Lopatinovu *Ličnu prepisku Katarine i Potemkina*, već spomenutu knjigu Izabele de Madarijage i knjigu *Katarina Velika* Džona T. Aleksandera.

Želim da zahvalim sledećim ličnostima, bez čije pomoći ovu knjigu ne bih napisao: Njegovom veličanstvu princu od Velsa na ljubaznoj pomoći u vezi s njegovim radom na obnovi Sankt Peterburga i proslavom dvestogodišnjice Puškinovog rođenja, Sergeju Degtjarevu-Fosteru, poborniku ruske istorije koji mi je omogućio mnogo štošta od Moskve do Odese, i Jonu Floreskuu, zahvaljujući kom je rumunsko-moldavska ekspedicija bila tako uspešna. Hvala takođe i lordu Rotšildu, profesoru Mihailu Bori-soviču Pjetrovskom i Džeraldini Norman, predsednici i direktorki Trusta za razvoj baštine i tvorcu stalne postavke umetničkog blaga Katarine Velike, u kom se nalazi i čuveni Lampijev portret Potemkina, u Samerset Hausu u Londonu.

Dugujem zahvalnost lordu Brabornu, koji je pročitao celu knjigu, a na čitanju određenih delova zahvaljujem dr Amandi Forman, Flori Frejzer i naročito Endruu Robertsu na podrobnim

savetima i ohrabrenjima. Vilijam Hanam pročitao je delove o umetnosti, profesor Džon Klir delove o jevrejstvu, a Adam Zamajski delove o Poljskoj.

Hvala ljudima iz Moskve: direktorima i osoblju arhiva RGA-DA i RGVIA, Nataši Bolotinoj na njenom naročitom znanju o Potemkinu, njenoj majci Svetlani Romanovnoj, Igoru Fedjukinu, Dmitriju Feljdmannu, kao i profesorima Juliji Tručanjinovoj i Ernstu Gusinskom. Galina Mojsenka, jedna od najboljih naučnica Odeljenja za istoriju Ruskog državnog univerziteta društvenih nauka, izvrsno je birala i pronalazila dokumente, a njena istorijska analiza i preciznost bili su besprekorni.

Zahvaljujem sledećim osobama. U Sankt Peterburgu hvala mojoj prijateljici Zoji Beljakovoj, za koju ništa nije bilo nemoguće, dr Sergeju Kuznjecovu, načelniku istorijskog istraživanja palate Stroganov Ruskog državnog muzeja i osoblju RGIA. Hvala (ponovo) profesoru Mihailu Pjetrovskom, direktoru Državnog muzeja *Ermitaž*, Vladimiru Gesevu, direktoru Mihajlovskog dvorca Ruskog državnog muzeja, Ljudmili Kurenkovej, pomoćnici direktora Ruskog državnog muzeja, A. N. Gusanovu iz Pavlovskog dvorca Ruskog državnog muzeja, dr Jeleni Karpovoj, načelnici odseka skulptura od XVIII do ranog XX veka Ruskog državnog muzeja, Mariji Garnovoj iz Zapadnoevropskog odseka *Ermitaža* i G. Komelovoj, takođe iz *Ermitaža*. Ina Lokotova pokazala mi je dvorac Aničkov, a L. I. Djačenko bila je ljubazna da me povede u privatni obilazak Tavričkog dvorca koristeći svoje obimno znanje. Hvala Leonidu Bogdanovu za fotografiju Potemkinovog portreta upotrebljenu za korice.

U Smolensku, hvala Anastasji Tihonovoj, istraživaču u Istoriskom muzeju Smolenska, Jeleni Samoljubovoj i Vladimiru Goličevu, zameniku načelnika Oblasne prosvetne uprave Smolenska zaduženom za nauku. U Čizovu hvala Viktoru Željudovu, nastavniku i stručnjaku za lokalni folklor i njegovim kolegama u školi u Petriščevu, selu pored Čizova, naročito za potemkinsku gozbu koju su ljubazno priredili.

Za putovanje po južnoj Ukrajini zahvaljujem Vitaliju Sergejčiku iz brodske kompanije UKMAR i Miši Šerokovu. Hvala Nataliji Kotovoj i profesoru Semjonu J. Apartovu iz odseka za međunarodne studije Državnog univerziteta u Odesi. Hvala ljudima iz Oblasnog istorijskog muzeja u Odesi, direktorki Leonili Leščinskoj, zamenici direktorke Veri Solodovoj, a naročito učenom i šarmantnom gospodarar arhiva Adolfu Nikolajeviču Malihu, šefu odseka „Filiki eterija“, koji mi je mnogo pomogao. Hvala direktoru Muzeja trgovačke mornarice u Odesi Petru Kliševskom i tamošnjem fotografu Sergeju Bereniniču. U Očakovu hvala gradonačelniku Juriju Išenku. U Hersonu hvala ocu Anatoliju iz Crkve Svete Katarine. U Dnjepropetrovsku hvala Olgi Pitsik i osoblju muzejâ u Nikolajevu i Simferopolju, kao i Anastasu Viktoroviču iz Pomorskog muzeja u Sevastopolju. Iznad svega hvala Ani Abramovnoj Galičenko iz dvorca Alupka, autorki knjige *Dvorac i park Alupka*, pravom izvoru znanja.

U Rumuniji hvala Razvanu Magurjanuu, profesoru elektrotehnike na Politehničkom univerzitetu u Bukureštu, i Joanu Voroletu koji nas je vozio u Jaši, čuvao nas i postarao se da uđemo u Moldaviju. U Jašiju hvala profesorki Faniki Ungurjanu, stručnjaku za manastir Golija, i Aleksandru Ungurjanuu, profesoru geografije na Univerzitetu u Jašiju, bez čije pomoći nikad ne bih pronašao mesto na kom je Potemkin umro. U Varšavi hvala Peteru Martinu i Arkadijušu Bauc-Bentkovskom i osoblju AGAD. U Parizu hvala osoblju AEE na Ke d'Orseu. Karen Blank istražila je i prevela nemačke tekstove. Imanol Galfarsoso preveo je sa španskog dnevnik Fransiska de Mirande. U Telaviju u Gruziji hvala Levanu Gačečiladzeu, koji me je upoznao s Lidom Potemkinom.

U Velikoj Britaniji moram da zahvalim brojnim ljudima na velikim i malim uslugama. To su: moj agent Džordžina Kapel, predsednik *Oriona* Entoni Čitam, Jon Trevin iz *Vejdenfilda i Nikolsona* i lord i ledi Vejdenfild. Hvala Džonu Džilksu, koji je nacrtao mape. Veliku zahvalnost dugujem Piteru Džejmsu, svom legendarnom uredniku, što je svoju mudrost primenio na ovu knjigu. Hvala osoblju Britanske biblioteke, Britanskog muzeja,

Arhiva javnih dokumenata, Londonske biblioteke, biblioteke Fakulteta za istočnoevropske i slovenske studije, arhiva Kornvola i Vinčestera i dvorca Antoni. Hvala mom ocu, doktoru Stivenu Sibagu Montefjoreu, na dijagnozama Potemkinovih bolesi i objašnjenjima jedinstvene psihologije, i mojoj majci, Ejpril Sibag Montefjore, na analizi Potemkinovih ličnih odnosa. Posebno se zahvaljujem Galini Olesjuk, mojoj nastavnici ruskog jezika, bez čijih časova ova knjiga ne bi bila napisana. Brojnim ljudima sam zahvalan na pomoći i ljubaznim odgovorima na pitanja. To su: Nil Ašerson, Vadim Benjatov, Džejms Blaunt, Elen de Boton, dr Džon Kejsi, L. H. L. (Tim) plemeniti Koen, profesor Entoni Kros, ser Advard Dašvud, Ingelborga Dapkunaite, baron Robert Dimsdejl, profesor Kristofer Dafi, Lisa Fajn, kneginja Kaća Golicina, knez Emanuel Golicin, Dejvid Henšo, profesorka Lindzi Hjuz, Tanja Ilingvord, Ana Jukovska, Pol i Safnaz Džouns, Dmitrij Hankin, profesor Roderik Mekgru, Džajls Makdono, Noel Malkom, erl od Malmsberija, Nil Kendrik, upravnik koledža Gonvil i Kajus u Kembridžu, dr Filip Mansel, Sergej Aleksandrovič Medvedev, Čarls i Pati Palmer-Tomkinson, dr Monro Prajs, Ana Rid, Kenet Rouz, Olga plemenita Polici, Hajvel Vilijems i Andre Zaluski. Zasluge za njihovo neprocenjivo znanje pripadaju samo njima; krivica za sve greške leži isključivo na meni.

Na kraju, ali možda najvažnije, hvala mojoj supruzi Santi što je tako dugo trpela naš brak utroje s Potemkinom.

POSEBNE NAPOMENE

Datumi su navedeni po starom, julijanskom kalendaru korišćenom u Rusiji, koji je kasnio jedanaest dana za novim, gregorijanskim kalendarom korišćenim na Zapadu. Ponegde su datumi navedeni po oba kalendara.

Novac: Jedna rublja sastojala se od sto kopejki. Četiri rublje oko 1780. godine iznosile su jednu funtu, odnosno dvadeset četiri francuske livre. U to vreme engleski džentlmen mogao je da živi od trista funti godišnje, a ruski oficir od hiljadu rubalja.

PREDGOVOR

SMRT U STEPI

„Knez nad knezovima“

Džeremi Bentam o knezu Potemkinu

Čija je postelja zemlja, a čiji krov je azur,

Čiji su dvori polja i šume guste?

Zar nisi ti slave i naslade čedo,

O, sjajni kneže Krima?

Zar nisi s najviših visina počasti

Odjednom srušen sred stepe puste?

Gavrilo Romanovič Deržavin, *Vodopad*

Nešto pre podneva 5. oktobra 1791. godine spora povorka kočija s pratnjom livrejisanih lakeja i eskadrona Crnomorskih kozaka zastala je na utabanoj stazi na zabačenom brdu nasred besarabijske stepe. Bilo je to neobično mesto za predah povorke velikaša; nigde u blizini nije bilo krčme, čak ni seljačke kolibe. Velika kočija za spavanje s upregnutih osam konja stala je prva. Ostale su – verovatno ih je bilo ukupno četiri – usporile i stale pored prve na travu, a lakeji i konjanici pohitali su da vide šta se dešava. Putnici

su otvorili vrata svojih kočija. Kad su čuli očaj u glasu svog gospodara, pojurili su prema kočiji.

„Dosta je!“ rekao je knez Potemkin. „Dosta je! Nema svrhe nastavljati.“ U kočiji za spavanje tri unezverena lekara i vitka grofica visokih jagodica i kestenjaste kose gurali su se oko kneza. On je stenjao, znojav. Lekari su pozvali kozake da iznesu njihovog gojaznog pacijenta. „Iznesite me iz kočije...“, zapovedio je Potemkin. Svi su skočili na njegovu zapovest, a on je vrlo dugo zapovedao doslovno svime u Rusiji. Kozaci i generali okupili su se pred otvorenim vratima i polako, pažljivo, počeli da iznose teško obolelog diva.

Grofica je izašla za njim, držala ga je za ruku, brisala mu vrelo čelo, a suze su joj tekle niz lice s prćastim nosom i punim usnama. Nekoliko moldavskih govedara došetalo je s obližnje stepe da posmatra. Pojavila su se najpre kneževa bosa stopala, zatim noge i napola otvoreni halat – mada taj prizor nije bio neuobičajen. Dobro se znalo da Potemkin često dočekuje caricu i ambasadore bosonog i u otvorenom halatu. Sada je ipak bilo drugačije. Još je bilo slovenski privlačan, s gustom lavovskom grivom nekada smatranom najlepšom u carstvu i putenim grčkim profilom koji mu je kao mladiću doneo nadimak Alkibijad.^{1*} No kosa mu je sada bila prošarana sedinama i lepila mu se za grozničavo čelo. Još je bio divovski krupan i plećat. Sve u vezi s njim bilo je preterano, divovsko i izvorno, ali od lakomislenih naslada i nemilosrdnih ambicija telo mu je oteklo, a lice ostarilo. Kao Kiklop, imao je samo jedno oko; drugo je bilo slepo i oštećeno, zbog čega je ličio na pirata. Grudi su mu bile široke i maljave. Oduvek sličan prirodnoj sili, sada je delovao kao veličanstvena zver svedena na ovu trzavu drhtavu hrpu mesa.

Prikaza usred ove divlje stepe bilo je Njegovo visočanstvo presvetli knez Svetog rimskog carstva Grigorij Aleksandrovič

* Brojevi u tekstu označavaju napomene, koje sadrže spisak literature korišćene u knjizi. Fajl sa napomenama nalazi se na sajtu Lagune www.laguna.rs na stranici *Katarina Velika i Potemkin*. Nazivi knjiga i imena autora dati su u originalu i u elektronskoj formi radi lakše pretrage na internetu.

Potemkin, verovatno muž ruske carice Katarine Velike, a svakako ljubav njenog života, njen najbolji prijatelj, savladar njenog carstva i partner iz njenih snova. Bio je knez Tauride, feldmaršal, vrhovni zapovednik ruske vojske, veliki ataman Crnomorskih i Jekaterinoslavskih kozaka, veliki admiral Crnomorske i Kaspijske flote, predsednik Ratnog veća, vicekralj juga i možda budući kralj Poljske ili neke druge vazalne zemlje koju bi sam stvorio.

Knez, odnosno *Serenissimus*, „Presvetli“, kako su ga znali širom Ruskog carstva, vladao je zajedno s Katarinom Drugom gotovo dve decenije. Poznavali su se trideset godina, a delili život gotovo dvadeset. Kneza je i van toga bilo i ostalo nemoguće svrstati u bilo koju grupu. Katarina ga je zapazila kao duhovitog mladića i uzela ga je za ljubavnika u vreme krize. Kad je strast zgasnula, ostao je njen prijatelj, partner i ministar i postao joj je savladar. Ona ga se uvek plašila, poštovala ga je i volela – ali njihov odnos bio je buran. Zvala ga je svojim „divom“ i svojim „tigrom“, svojim „idolom“, „herojem“ i „najvećim osobenjacom“.² On je bio „genije“³ koji je znatno uvećao njeno carstvo, stvorio rusku Crnomorsku flotu, pokorio Krim, pobedio u Drugom turskom ratu i osnovao čuvene gradove kao što su Sevastopolj i Odesa. Rusija još od Petra Velikog nije imala carskog državnika tako uspešnog i u snovima i na delu.

Serenissimus je stvarao sopstvenu politiku – ponekad nadahnuo, ponekad mušičavo – i gradio je sopstveni svet. Iako je njegova moć zavisila od njegovog partnerstva s Katarinom, razmišljao je i ponašao se kao neka suverena evropska sila. Ministri i dvorovi bili su zaslepljeni njegovim titanskim dostignućima, širokim znanjem i istančanim ukusom, a istovremeno i zgroženi njegovom nadmenošću i sladostrašćem, lenjošću i rasipnošću. Neprijatelji su ga mrzeli zbog moći i nedoslednosti, ali su se čak i oni divili njegovoj inteligenciji i kreativnosti.

Sada je ovaj bosonogi knez posrtao po travi napola nošen kosačkim rukama. Mesto je bilo zadivljujuće i potpuno zabačeno, čak ne ni na glavnom putu između Jašija u današnjoj Rumuniji i Kišinjeva u današnjoj Republici Moldaviji. Čak i danas ga je teško naći, ali za dvesta godina jedva da se promenilo.⁴ Potemkina su

položili pored strme kamene stazice na malu visoravan s koje je pucao pogled na sve strane. S desne strane pružala se talasasta dolina u svim nijansama zelene boje, a u daljini su se videli brežuljci obrasli tada već gotovo svenulom visokom stepskom travom. Levo su se šumovita brda gubila u magli. Tačno ispred sebe Potemkinova pratnja videla bi stazu kako se spušta, uzdiže na više brdo obraslo tamnim drvećem i gustim grmljem i nestaje u dolini. Potemkin, koji je voleo da vozi kočije noću po kiši,⁵ naredio je da se stane usred najdivljije i najlepše prirodne drame.⁶

Njegovi saputnici samo su pojačavali tu dramatičnost. Mešavina egzotičnog i civilizovanog u njegovoj pratnji tog dana odražavala je njegove protivrečnosti. „Knez Potemkin je simbol nepreglednog Ruskog carstva“, napisao je princ De Linj koji ga je dobro poznao. „I on sam sastavljen je od pustinja i rudnika zlata.“⁷ Njegovi dvorani – jer on je bio gotovo krunisana glava, mada ih je Katarina u šali nazivala „*basse-cour*“,⁸ nečim između vladarskog dvora i seoskog dvorišta – izašli su na stepu.

Mnogi pratioci već su plakali. Grofica, jedina prisutna žena, bila je u bogato nabranoj haljini dugih rukava kakve je najviše volela njena prijateljica carica, ali nosila je čarape i cipele najfinije pariske izrade, a poručio ih je lično *Serenissimus*. Njen putnički nakit bili su neprocenjivi dijamanti iz Potemkinove neuporedive zbirke. Tu su bili i generali i grofovi u frakovima i uniformama ukrašenim ordenima, lentama i trorogim šeširima kakvi ne bi odudarali u londonskoj Palati konjičke garde ili na bilo kom dvoru u XVIII veku, ali bilo je i kozačkih atamana, istočnjačkih velikaša, moldavskih bojara, odbeglih turskih paša, slugu, pisara, običnih vojnika – i episkopa, rabina, fakira i imama u čijem društvu je Potemkin najviše uživao. Ništa ga nije opuštalo kao rasprava o vizantijskoj teologiji, običajima nekog istočnjačkog plemena kao što su Baškiri, arhitekturi u stilu Andree Paladija, holandskom slikarstvu, italijanskoj muzici, engleskim vrtovima...

Episkopi su nosili lepršave pravoslavne mantije, rabini su imali duge, zamršene judaističke uvojke, osmanski prebezi turbane,

dimije i papuče Visoke porte. Moldavci, pravoslavni podanici turskog sultana, nosili su kaftane iskićene dragim kamenjem i visoke kape obrubljene krznom i načičkane rubinima, obični ruski vojnici kape „potemkinke“, mundire, meke čizme i pantalone od jelenske kože koje je za njihovu udobnost kreirao sam *Serenissimus*. Kozaci, uglavnom iz Zaporozžja, vešte čamdžije, imali su guste duge brkove, na temenu obrijanih glava čuperak koji se produžavao u dugački konjski rep kao likovi iz *Poslednjeg Mohikanca*, a bili su naoružani kratkim krivim bodežima, izgraviranim pištoljima i svojim naročitim dugim kopljima. Tužno su posmatrali, jer je Potemkin voleo kozake.

Žena je bila Potemkinova lukava i gorda sestričina, grofica Aleksandra Branicka; imala je trideset sedam godina i sama je takođe bila značajna politička sila. Potemkinove ljubavne pustolovine sa caricom i smelom paradom plemkinja i dvoranki zgražale su čak i francuske dvorane koji su pamtili Versaj Luja Petnaestog. Da li su mu zaista svih pet sestričina, legendarnih lepotica, bile ljubavnice? Da li je groficu Branicku voleo najviše od svih?

Grofica je zapovedila da se na travu prostre raskošni persijski ćilim i da na njega pažljivo spuste kneza. „Želim da umrem u polju“, rekao je kad su ga smestili na ćilim. Prethodnih petnaest godina proveo je putujući po Rusiji brzo koliko se to moglo u XVIII veku. „Trag iskri označava njegov brzi put“, napisao je pesnik Gavriilo Deržavin u *Vodopadu*, svojoj odi Potemkinu. Zbog toga je, kako i dolikuje čoveku koji je neprestano bio u pokretu i jedva boravio u svojim brojnim dvorcima, *Serenissimus* odlučio da ne želi da umre u kočiji.⁹ Želeo je da zauvek usni u stepi.

Tog jutra Potemkin je zatražio od svojih voljenih kozaka da mu načine šator od kopalja prekrivenih čebadima i krznima. Ta zamisao bila mu je potpuno svojstvena; možda će ga čistota malog kozačkog logora izlečiti.

Uznemireni lekari, jedan Francuz i dva Rusa, okupili su se oko kneza i brižne grofice, ali nisu mogli ništa da učine. Katarina i Potemkin smatrali su lekare boljim kockarima nego isceliteljima. Carica se šalila da je njen lekar, Škot, dokrajčio većinu svojih

pacijenata tadašnjim lekom za sve bolesti – rafalom puštanja krvi i sredstava za čišćenje koji slabi organizam. Lekari su se plašili da će ih okriviti ako knez umre, jer se na ruskom dvoru često šaputalo o trovanjima. Osobenjak Potemkin odbijao je da saraduje, otvarao je sve prozore, polivao je glavu kolonjskom vodom, pojeo je čitavu usoljenu gusku iz Hamburga i zalio je litrima vina – a sada je krenuo na ovo mučno putovanje preko stepa.

Knez je bio u raskošnom svilenom halatu obrubljenom krznom, koji mu je nekoliko dana ranije carica poslala čak iz dve hiljade kilometara udaljenog Sankt Peterburga. Unutrašnji džepovi halata bili su nabrekli od svežnjeva caričinih tajnih pisama u kojima se savetovala sa svojim partnerom, ogovarala sa svojim prijateljem i odlučivala o politici svog carstva. Katarina je većinu njegovih pisama spalila, ali mi smo danas zahvalni što je on romantično sačuvao većinu njenih u džepovima blizu srca.

Dvadesetogodišnja prepiska otkriva ravnopravno i izuzetno uspešno partnerstvo dvoje državnika i ljubavnika, zapanjujuće moderno, dirljivo intimno i politički zadivljujuće mudro. Njihovoj ljubavnoj vezi i političkom savezništvu nisu ni prineti drugi parovi iz istorije, na primer Antonije i Kleopatra, Luj Šesnaesti i Marija Antoaneta, Napoleon i Žozefina, zato što je njihov odnos bio izuzetan i po dostignućima i po romantičnosti, očaravajući i zbog ljudskosti i zbog moći. Kao i sve u vezi s Potemkinom, njegov život s Katarinom bio je pun tajni. Jesu li se tajno venčali? Da li su imali dete? Jesu li zaista zajednički vladali? Da li je Potemkin bio caričin podvodač i nalazio joj mlade ljubavnike, i je li ona njemu pomagala da zavede svoje sestričine i pretvori carski dvorac u porodični harem?

Dok mu je naizmenično bivalo bolje i gore, na putu su ga pratila Katarinina brižna, supružnička pisma; slala mu je halate i bunde, korila ga što previše jede ili ne uzima lekove, preklinjala ga da zastane i odmori se i molila se Bogu da joj ne uzme voljenog. Knez je plakao čitajući ih.

Upravo u tom trenutku caričini glasnici galopirali su u dva pravca po Rusiji i menjali iscrpljene konje u carskim poštanskim

stanicama. Iz Sankt Peterburga nosili su Katarinino poslednje pismo knezu, a odavde, iz Moldavije, njegovo poslednje pismo njoj. Prošlo je mnogo vremena, a oduvek su žudeli da saznaju najnovije vesti jedno o drugom. No pisma su sada bila tužnija.

„Mili moj prijatelju kneže Grigorije Aleksandroviču“, napisala mu je 3. oktobra. „Primila sam tvoja pisma od 25. i 27. pre sat-dva i priznajem da su me duboko zabrinula... Molim Boga da ti uskoro povрати zdravlje.“ Nije bila zabrinuta kad je ovo napisala, jer je glasnicima obično trebalo deset dana da donesu pismo s juga u prestonicu, mada su neumorno jašuci mogli da stignu i za sedam.¹⁰

Deset dana ranije činilo se da se Potemkin oporavlja – otuda njen spokoj. No nešto ranije, 30. septembra, pre nego što mu se zdravlje poboljšalo, njena pisma bila su gotovo mahnita. „Bezgranično brinem za tvoje zdravlje“, napisala je. „Za ime Božje, ako je neophodno, uzimaj sve što lekari misle da ti može olakšati stanje. Preklinjem Boga da ti što pre vrati zdravlje i snagu. Zdravo, prijatelju moj... Šaljem ti bundu...“¹¹ Ovo je bila beskorisna galama – iako je bunda poslata ranije, ova njena pisma nisu mu stigla na vreme.

Duž tih dve hiljade kilometara koje su ih razdvajale glasnici su se sigurno mimoišli. Katarina ne bi bila tako optimistična da je pročitala Potemkinovo pismo napisano 4. oktobra, kad je krenuo na put. „Majčice, najmilostivija gospodarice“, diktirao je sekretaru. „Nemam više snage da podnosim patnje. Jedini izlaz je da odem iz grada i zapovedio sam da me odvezu u Nikolajev. Ne znam šta će biti sa mnom. Tvoj najverniji i najzahvalniji podanik.“ Pismo je napisao sekretar, ali Potemkin je patetično na dnu strane našvrljao slabom, koščatom, drhtavom rukom: „Jedini izlaz je da odem.“¹² Nije se potpisao.

Poslednja Katarinina pisma knezu je prethodnog dana doneo njegov najbrži glasnik, brigadni general Bauer, odani ađutant kog je knez često slao da odgalopira u Pariz po svilene čarape, u Astrahan po čorbu od kečige, u Peterburg po ostrige, u Moskvu da dovede igračicu ili šahistu, u Milano po note, virtuozu na violini ili sanduk parfema. Bauer je tako često i daleko putovao po

zapovestima mušičavog kneza da je u šali zatražio da mu se na grobu ukleše: „*Cy git Bauer sous ce rocher. Fouete, cocher!*“^{13*}

Okupljeni oko kneza, zvaničnici i dvorani možda su razmišljali o posledicama ovog prizora po Evropu, po njihovu caricu, po nezavršeni rat protiv Turaka, po mogućnosti dejstava protiv revolucionarne Francuske i prkosne Poljske. Potemkinova vojska i flota osvojile su velike delove Osmanskog carstva oko Crnog mora i u današnjoj Rumuniji; sada se sultanov veliki vezir nadao da će s knezom ugovoriti mir. Evropski dvorovi – od mladog ministra finansija i ljubitelja porta Vilijama Pita u Londonu koji nije uspeo da spreči Potemkinov rat, do ostarelog kancelara i hipohondra kneza Vencela fon Kaunica u Beču – pažljivo su pratili tok Potemkinove bolesti.

Njegovi planovi mogu da promene kartu kontinenta. Potemkin je žonglirao krunama kao lakrdijaš u cirkusu. Hoće li se ovaj nepredvidljivi vizionar proglasiti kraljem? Ili je pak moćniji ovako – kao supružnik sveruske imperatorke. Ako se kruniše, hoće li biti kralj Dakije, u današnjoj Rumuniji, ili kralj Poljske, u kojoj je imao ogromna imanja kao feudalni velikaš? Hoće li spasti Poljsku ili će je podeliti? Dok je još ležao u stepi, poljski moćnici tajno su se okupljali i čekali njegove tajanstvene zapovesti.

Na to pitanje odgovoriće ishod ovog očajničkog bekstva iz Jašija pogođenog groznicom do novog grada Nikolajeva, šezdesetak kilometara od Crnog mora, u koji je bolesnik želeo da ga odvezu. Knez je osnovao mnogo gradova, baš kao heroj čije je podvige oponašao, Petar Veliki. Potemkin je lično projektovao svaki grad i odnosio se prema njemu kao prema dragoj ljubavnici ili dragocenom umetničkom delu. Nikolajev je (sada u Ukrajini) bio pomorska i vojna baza na svežoj obali reke Bug, a knez je u njemu podigao sebi dvorac u tursko-moldavskom stilu nisko na obali; tamošnji stalni povetarac ublažice mu groznicu.¹⁴ Bilo je to dugačko putovanje za samrtnika.

Povorka je krenula dan ranije. Putnici su proveli noć u jednom usputnom selu i nastavili dalje u osam ujutru. Posle pet kilometara

* „Pod ovim kamenom leži Bauer. Kočijašu, vozi dalje!“

Potemkinu je postalo tako neudobno da su ga premestili u spaću kočiju. Još je mogao da sedi.¹⁵ Posle još pet kilometara stali su ovde.¹⁶

Glava mu je počivala grofici u krilu; makar je ona bila ovde, jer njegova dva najbolja prijatelja u životu bile su žene. Jedna je bila ova sestričina, ljubimica, druga, naravno, sama carica, koja je strepela dve hiljade kilometara daleko. Potemkin je drhtao, znojio se i ječao obuzet bolnim grčevima. „Gorim“, rekao je. „U plamenu sam!“ Grofica Branicka, koju su Katarina i Potemkin zvali Sašenjka, molila ga je da se umiri, ali „odgovorio je da mu se svetlost smračila u očima, da ništa ne vidi i da samo razaznaje glasove“. Slepilo je bilo posledica pada krvnog pritiska, uobičajenog kod samrtnika. Mučen malarijom, verovatnim prestankom rada jetre i upalom pluća, njegov snažni metabolizam najzad je popustio posle godina preteranog rada, čestih putovanja, nervne napetosti i neobuzdanih naslada. Knez je pitao lekare: „Čime me možete sada lečiti?“ Doktor Sanovski odgovorio je da „sve nade polaže samo u Boga“. Dao je putnu ikonu Potemkinu, privrženom istovremeno nestašnom skepticizmu francuskog prosvetiteljstva i sujevernoj pobožnosti ruskog seljaštva. Knez je imao dovoljno snage da uzme ikonu. Poljubio ju je.

Jedan stari kozak posmatrao je sve izbliza, primetio je da se knez gasi i rekao je to s dubokim poštovanjem, osetljiv na smrt kao i mnogi ljudi s granica koji žive blisko s prirodom. Potemkin je pustio ikonu. Uplakana Branicka uzela ga je za ruke. Zatim ga je zagrlila.¹⁷ U tom uzvišenom trenutku on je prirodno pomislio na svoju voljenu Katarinu i promrmljao: „Praštaj, milostiva majčice gospodarice.“¹⁸ Zatim je umro.¹⁹ Imao je pedeset dve godine.

Okupljeni su se skamenili u onoj zapanjenoj tišini koja uvek obeležava odlazak velikana. Grofica Sašenjka nežno mu je spustila glavu na jastuk, a onda pokrila lice rukama i pala u nesvest. Neki su naglas plakali; neki su kleknuli da se pomole ruku podignutih ka nebu; neki su grlili i tešili jedni druge; lekari su zurili u pacijenta kog nisu spasli; neki su pak samo netremice gledali lice s jednim otvorenim okom. Grupice moldavskih bojara i trgovaca

sedele su levo i desno dok je jedan kozak pokušavao da obuzda konja koji se propinjao, možda osetivši da se „zemlja zatresla“ od ove „prerane i iznenadne smrti“. ²⁰ Vojnici i kozaci, veterani Potemkinovih ratova, jecali su svi do jednog. Nisu stigli ni šator da podignu svom gospodaru.

Tako je umro jedan od najčuvenijih državnika Evrope. Savremenici su ga, iako svesni njegovih protivrečnosti i osobenjaštva, izuzetno visoko cenili. Svako ko dođe u Rusiju želeo je da upozna tu prirodnu silu. Bio je uvek – čistom snagom ličnosti – u središtu pažnje. „Odsutan, uvek je bio tema razgovora; prisutan je privlačio sve poglede.“ ²¹ Niko ko ga je upoznao nije ostao razočaran. Džeremi Bentam, filozof koji je odsedao na njegovim imanjima, zvao ga je „knez nad knezovima“. ²²

Princ De Linj, koji je poznao sve divove svog vremena, od Fridriha Velikog do Napoleona, najbolje je opisao Potemkina kao „najizuzetnijeg čoveka kog sam ikada upoznao... ćutljiv usred zabave, nesrećan jer ima previše sreće, prezasićen svime, hitar da se zgrozi, turoban, nepostojan, dubokouman filozof, sposoban ministar, vrhunski političar i često desetogodišnji dečak... U čemu je tajna njegove čarolije? Genijalnost, genijalnost i još genijalnosti; urođene sposobnosti, odlično pamćenje, uzvišenost duše, mržnja bez želje za nasiljem, lukavstvo bez podmuklosti... vešt da u svojim dobrim trenucima osvoji svako srce, krajnje velikodušan... prefinjenog ukusa – i sjajan poznavalac ljudskog roda.“ ²³ Grof De Segir, koji je poznao Napoleona i Džordža Vašingtona, rekao je: „Od svih ličnosti najviše sam želeo da upoznam slavnog kneza Potemkina i on je bio najupečatljiviji. Njegova narav je najoriginalnija zbog nezamislive mešavine veličanstvenosti i sitničavosti, lenjosti i dejstvovanja, ambicije i ravnodušnosti. Takav čovek svuda bi se isticao svojom originalnošću.“ Luis Litlpejdž, gost iz Amerike, napisao je da je „zapanjujući“ *Serenissimus* moćniji u Rusiji nego što su kardinal Vulzi, vojvoda Olivares i kardinal Rišelje ikada bili u svojim rodnim kraljevinama. ²⁴

Aleksandar Puškin, rođen osam godina posle Potemkinove smrti u stepi, bio je opčinjen njime, razgovarao je s njegovim

ostarelim sestričinama i beležio njihove priče; kneza je, često je govorio, „dotakla ruka istorije“. Neobuzdani i Rusi do srži, njih dvojica su se dopunjavali.²⁵ Dvadeset godina kasnije lord Bajron je i dalje pisao o čoveku kog je nazivao „razmaženim čedom noći“.²⁶

Ruski običaj nalagao je da se pokojniku zatvore oči i da se na njih spuste novčići. Oči značajnih ljudi trebalo je pokriti zlatnicima. Potemkin je bio „bogatiji od nekih kraljeva“, ali kao i mnogi bogataši, nikad nije nosio novac sa sobom. Ni velikaši iz njegove pratnje nisu imali novca. Sigurno je bilo nekoliko neprijatnih trenutaka pretraživanja džepova, tapkanja po odeći, dozivanja slugu. Ništa. Onda je neko pozvao vojnike.

Jedan sedi kozak koji je posmatrao Potemkinov samrtni ropac izvadio je novčić od pet kopejki. Tako su knezu pokrili oko skromnim bakarnim novčićem. Taj nesklad odmah je ušao u legendu. Jedan kozak, možda onaj isti, zakoračio je napred i promrmljao: „Živeo je u zlatu; umro je na travi.“

Ova primedba ušla je mitologiju i kneginja i običnih vojnika. Nekoliko godina kasnije slikarka Elizabet Viže-Lebren pitala je jednu ostarelu kneginju u Sankt Peterburgu o Potemkinovoj smrti. „Avaj, draga moja, taj preuzvišeni knez koji je imao toliko dijamanata i zlata umro je na travi!“, odgovorila je kneginja-udova kao da je Potemkin neučtivo preminuo na svom travnjaku.²⁷ Tokom Napoleonovih ratova ruska vojska je marširala pevajući pesme o tome kako je Potemkin „umro u stepi, položen na kabanicu“.²⁸ Pesniku Deržavinu bilo je romantično što je ovaj neobuzdani čovek umro u divljoj prirodi, „kao magla na raskršću“.²⁹ Dvojica posmatrača s dva kraja carstva – grof Fjodor Rastopčin (čuven po tome što je 1812. spalio Moskvu) u obližnjem Jašiju i švedski izaslanik grof Kurt Steding u dalekom Peterburgu³⁰ – reagovali su istim rečima: „Umro je neobično kao što je i živeo.“³¹

Trebalo je smesta javiti carici. Sašenjka Branicka mogla je da joj kaže – već ju je izveštavala o Potemkinovom zdravlju – ali bila je suviše uzrujana. Zato su jednog ađutanta poslali da galopom

pojaše napred i obavesti Potemkinovog odanog i neumornog sekretara Vasilija Popova.

Usledio je jedan gotovo obredni trenutak. Kad se tužna povorka zaputila nazad u Jaši, neko je sigurno poželeo da obeleži mesto na kom je knez umro, da bi se tu podigao veličanstveni spomenik u njegovu slavu. Nije bilo kamenja. Grane bi oduvao vetar. Najzad je kozački ataman Pavle Golovati, koji je trideset godina poznao Potemkina, uzeo od jednog svog konjanika zaporoško koplje. Pre nego što se pridružio začelju povorke, odjahao je na malu visoravan i zario koplje tačno na to mesto.³² Kozačko koplje na mestu Potemkinove smrti bilo je karakteristično kao strela koju je Robin Hud navodno odapeo da odabere mesto za svoj grob.

U međuvremenu je Popov saznao vesti i odmah napisao carici: „Pogodio nas je težak udarac! Najmilostivija gospodarice, presvetli knez Grigorij Aleksandrovič više nije među živima.“³³ Poslao je pismo po pouzdanom mladom oficiru i zapovedio mu da jaše bez odmora dok ne uruči strašnu vest.

Sedam dana kasnije, 12. oktobra u šest posle podne,³⁴ taj glasnik, prikladno obučen u crno – i siv od putne prašine – doneo je pismo sekretara Popova u Zimski dvorac. Carica je izgubila svest. Njeni dvorani mislili su da je pretrpela moždanu kap. Pozvani su lekari da joj puste krv. „Suze i očaj“, tako je Aleksandar Hrapovicki, Katarinin lični sekretar, opisao njen šok. „U osam su joj pustili krv, u deset je otišla u postelju.“³⁵ Bila je potpuno satrvana; čak ni unuke nisu puštali k njoj. „Nije ona oplakivala ljubavnika“, napisao je dvorski vaspitač, Švajcarac, koji je shvatao njihov odnos, „nego prijatelja.“³⁶ Nije mogla da zaspi. Oko dva po ponoći ustala je da piše svom odanom i brižnom prijatelju, filozofu Fridrihu Melhioru Grimu. „Upravo me je zadesio smrtni udarac. U šest posle podne glasnik je doneo tragičnu vest da je moj učenik, moj prijatelj, moj gotovo idol knez Potemkin-Tavrički preminuo u Moldaviji posle oko mesec dana bolesti. Ne možete zamisliti koliko sam slomljena...“³⁷

Na mnogo načina carica se nikad nije oporavila. Zlatno doba njene vladavine umrlo je s njim. Umro je i njegov ugled; carica je

u svojim odajama u Zimskom dvorcu Grimu te tragične besane noći napisala uz svetlost sveća da su Potemkinova dostignuća uvek zbunjivala zavidljive „brbljivce“. No ako neprijatelji nisu mogli da ga poraze živog, uspeali su kad je umro. Jedva da se ohladio kad je nastala zlobna legenda o njegovom neobičnom karakteru koja će gotovo dva veka zamagljivati njegove podvige.

Katarina bi se prenerazila i zgrozila kad bi otkrila da je danas njen „idol“ i „državnik“ najpoznatiji po jednoj kleveti i jednom filmu. Ljudi ga pamte po istorijskoj neistini o „Potemkinovim selima“ iako je on zapravo podizao gradove, i po filmu *Oklopnjača Potemkin*, priči o pobunjenim mornarima, vesnicima revolucije koja će, znatno posle njegove smrti, razoriti Rusiju koju je voleo. Legendu o Potemkinu stvorili su njegovi zemljaci, ljubomorni dvorani i Katarinin poremećeni naslednik Pavle Prvi, koji se svetio ne samo rušeći ugled majčinog ljubavnika nego i pokušajem da mu uništi kosti. U XIX veku su se Romanovi, na čelu krutog vojničkog i viktorijski ukočenog birokratskog aparata, razmetali Katarininim uspesima, ali su se stideli njenog ličnog života, a posebno uloge „polucara“ Potemkina.³⁸ Njihovi sovjetski naslednici jednako besramno su dodavali nove laži (mada se nedavno saznalo da se Staljin, vatreni proučavalac istorije, privatno divio Potemkinu*). Čak i najistaknutiji zapadni istoričari i dalje o Potemkinu govore više kao o ruspusnom lakrdijašu i seksualnom atletičaru nego kao o značajnom državniku iz prošlosti.** Sve ove niti uplele su

* „U čemu je genijalnost Katarine Velike?“, upitao je Staljin tokom čuvene rasprave o istoriji svog omiljenog saradnika Andreja Ždanova u leto 1934. Staljin je sam ovako odgovorio na svoje pitanje: „Njena veličina je u tome što je odabrala kneza Potemkina i druge slične darovite ljubavnike i zvaničnike da upravljaju državom.“ Autor je otkrio ovu priču tokom istraživanja za svoju knjigu *Staljin: Dvor crvenog cara*. Razgovarao je s Jurijem Ždanovom, Andrejevim sinom i kasnijim Staljinovim zetom, koji je kao dečak prisustvovao tom prizoru.

** Jedan veoma poštovani profesor istorije na Kembridžu je, na primer, u radu iz 1994. ocenio Potemkinovu političku i vojničku sposobnost smešnom i potpuno neutemeljenom tvrdeći je Potemkinu „nedostajalo samopouzdanja svuda izvan spavaće sobe“.

se da knez ne bi dobio zasluženno mesto u istoriji. Katarina Velika je, ne znajući za buduće klevete, žalila za svojim prijateljem, ljubavnikom, vojnikom, državnikom i verovatno suprugom do kraja života.

Dvanaestog januara 1792. godine Vasilij Popov, knežev odani sekretar, vratio se u Sankt Peterburg s naročitim zadatkom. Doneso je Potemkinovo najveće blago – Katarinina tajna ljubavna i državnička pisma. Još su bila vezana u svežnjeve. Neka je knez umrljao samrtničkim suzama dok ih je čitao iznova, svestan da više nikada neće videti Katarinu – takva su i ostala.

Carica je primila Popova. Predao joj je pisma. Otpustila je svakoga osim njega i zaključala vrata. Zatim su njih dvoje zajedno plakali.³⁹ Prošlo je gotovo trideset godina otkako je upoznala Potemkina, upravo onog dana kad je preuzela vlast i postala carica sve Rusije.

PRVI DEO

POTEMKIN I KATARINA

1739–1762.

I

DEČAK IZ PROVINCIJE

Više bih voleo da čujem da si poginuo nego da si se osramotio.
(Savet plemića iz Smolenska sinu koji stupa u vojsku.)

L. N. Engeljgart, *Memoari*

„Kad porastem“, navodno se hvalio mali Potemkin, „postaću ili državnik ili arhiepiskop.“ Školski drugovi verovatno su se rugali njegovim snovima pošto je rođen u porodici uglednog provincijskog plemstva bez blagodati imena i bogatstva. Dečakov kum, koji ga je bolje razumeo, rado je mrmljao da će mališan „ili postati veliki čovek – ili ostati bez glave“.¹ U to vreme u Rusiji brzo uzdizanje bilo je moguće samo pomoću naklonosti vladara – a do svoje dvadeset druge godine ovaj nepoznati provincijalac uspeo je da upozna dve vladajuće carice.

Grigorij Aleksandrovič Potemkin rodio se 30. septembra 1739. u selu Čižovu nedaleko od starog utvrđenog grada Smolenska.*

* Datum njegovog rođenja, kao i sve drugo u vezi s njim, nije pouzdan zato što se ne zna tačno s koliko godina se preselio u Moskvu i stupio u gardu. Neki tvrde da se rodio 1742, jer je tu godinu izneo njegov sestrić Samojlov. Datumi i vojni zapisi su protivrečni, što izaziva ne naročito zanimljivu raspravu. Ovaj datum je najverovatniji.

Njegova porodica posedovala je skromno imanje i četriristo trideset kmetova. Nisu bili bogati, ali teško da su bili siromašni. Svoj osrednji položaj nadoknađivali su ponašanjem neobičnim čak i prema merilima divljijih pograničnih oblasti Ruskog carstva. Bili su brojno pleme poljskog porekla i, kao i sve plemstvo, izmislili su sebi sumnjivu genealogiju. Što je plemstvo bilo sitnije, to je više preterivalo, pa su tako Potemkini tvrdili da potiču od Telesina, kneza jednog italijanskog plemena koje je ugrozilo Rim početkom I veka pre nove ere, i od Istoka, dalmatinskog kneza iz XI veka nove ere. Posle vekova neobjašnjene tame navodni potomci ovih ličnosti pojavili su se u okolini Smolenska pod izrazito nelatinskim prezimenom Potemkin, odnosno u poljskoj verziji Potempski.

Porodica je vešto krstarila nemirnim vodama između ruskih careva i poljskih kraljeva i s obe strane dobijala imanja oko Smolenska. Starešina porodice bio je Jan-Gans Tarasij (verovatno verzija imena Telesin) Aleksandrovič Potemkin, a od njegova dva sina, Ivana i Ilariona, potekle su dve grane porodice.² Grigorij je potomak mlađe, Ilarionove grane. Obe grane davale su oficire i dvorane srednjeg ranga. Od vremena Grigorijevog pradede porodica je služila isključivo Moskvi, koja je postepeno ponovo oduzimala te oblasti istorijske Kijevske kneževine od Državne zajednice Poljske i Litvanije.

Potemkini su postali stub lokalnog plemstva, međusobno povezanog bračnim vezama, koje je očuvalo posebni poljski identitet. Dok je rusko plemstvo sebe nazivalo „dvoranstvo“, plemići iz Smolenska sebe su nazivali „šljahta“, kao njihova poljska sabrača. Smolensk je danas duboko u Rusiji, ali u vreme Potemkinovog rođenja još je bio pogranični grad. Rusko carstvo se 1739. već protezalo na istok od Smolenska preko Sibira do Kine, a od Baltika na severu prema kavkaskim brdima na jugu – ali nije još osvojilo najveću nagradu, Crno more. Smolensk je osvojio car Aleksej Prvi, otac Petra Velikog, tek 1645, a pre toga pripadao je Poljskoj. Lokalno plemstvo kulturno je ostalo poljsko, pa mu je car Aleksej potvrdio povlastice, dozvolio je smolenskom puku da bira svoje oficire (mada nisu smeli da zadrže svoje poljske veze), i izdao ukaz da sledeći naraštaj mora da se ženi Ruskinjama, a ne Poljakinjama.

Grigorijev otac možda je kod kuće govorio nešto poljskog, nosio široke pantalone i dugačke tunike poljskog plemića, ali iz kuće je verovatno izlazio u ruskoj oficirskoj uniformi nemačkog kroja. Tako je Grigorij odrastao u polupoljskoj sredini i nasledio je bliže veze s Poljskom od većine ruskog plemstva. Te veze steći će važnost kasnije: primljen je u poljsko plemstvo, poigravao se s poljskom krunom i ponekad kao da je verovao da je Poljak.³

Grigorijev jedini čuveni predak (mada po Ivanovoj liniji) bio je Petar Ivanovič Potemkin, daroviti vojni starešina i kasnije ambasador cara Alekseja Prvog i njegovog naslednika Fjodora Trećeg, odnosno oca i polubrata Petra Velikog. Taj Potemkin iz ranijeg doba mogao bi se opisati kao jednočlani transevropski diplomatski incident.

Godine 1667. Petra Ivanoviča, oblasnog namesnika i dvorani-
na višeg ranga, poslali su kao prvog ruskog ambasadora u Španiju i Francusku, a kasnije, 1680, kao naročitog izaslanika u mnoge evropske prestonice. Ambasador Potemkin nije prezaio gotovo ni od čega da zaštititi prestiž svog vladara u svetu koji je cara u Moskvi još smatrao varvarinom. Rusi su pak još bili ksenofobični i nepravoslavne zapadnjake prezrivo su smatrali jedva boljima od Turaka. U vreme kada su svi vladari bili izuzetno osetljivi u vezi s titulama i etikecijom, Rusima se činilo da moraju biti dvostruko osetljiviji.

U Madridu je bradati ruski ambasador umotan u debelu odeću zahtevao da španski kralj otkrije glavu svaki put kad se spomene ime ruskog cara. Kad je kralj vratio šešir na glavu, Petar Potemkin zatražio je objašnjenje. Bilo je prepirki kad su Španci preispitali careve titule, a još većih kad su ih naveli pogrešnim redosledom. Na povratku u Pariz ponovo se svađao zbog carskih titula, gotovo se potukao s carinskim zvaničnicima, odbio je da plati carinu na svoje draguljima ukrašene ikone i rusku odeću načičkanu dijamantima, gundao je jer su mu naplatili suviše i nazvao ih „prljavim nevernicima“ i „prokletim psetima“. Luj Četrnaesti nije želeo da uvredi novu evropsku silu i lično se izvinio za ove nesporazume.